

Вінниця в гетьманській Україні 1918 р.

Олександр Кравчук,

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії

Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

Всебічне дослідження історичних подій ХХ ст. передбачає висвітлення становища міст – центрів політичного, економічного і культурного життя. Але, у зв'язку з політичними причинами, окремі періоди в історії міст ігнорувалися. Зокрема, в радянський час об'єктивне вивчення проблем міст доби української революції 1917–1921 рр. було неможливе, пріоритет віддавався історії революційного руху [3; 47]. В умовах незалежності України відкрилися нові можливості для відповідних історичних досліджень. До однієї з таких тем належить історія Вінниці у часи гетьманату П. Скоропадського, окремі аспекти якої висвітлили В. і О. Воловики [3; 4], К. Завальнюк [35–37], П. Григорчук і О. Яременко [7; 8], С. Калитко і О. Кравчук [40], А. Лекар [43], В. Лозовий [45], В. Рекрут [54–55] та інші науковці. На жаль, не згадується Вінниця на сторінках ґрунтового дослідження В. Попова «Між владою та безвладдям: населення українських міст у 1917–1920 роках» (2013 р.) [52]. Наукова важливість теми і недостатній рівень її дослідження обумовили постановку мети статті – розкрити головні політичні, соціально-економічні та культурні процеси у Вінниці в період Української держави гетьмана П. Скоропадського.

У 1918 р. Вінниця була одним із 12 повітових центрів Подільської губернії. За чисельністю населення, яке зросло з 49 260 осіб у 1913 р. [39, с. 18] до 60 тис. осіб у 1918 р. [60, №57, 24 июля, с. 1]), місто навіть переважало губерньський центр. У зв'язку з Першою світовою війною у Вінниці було розміщено значну кількість управлінських установ губернії. Йдеться про губерньське земство (до початку травня 1918 р.), інституцію губерньського коменданта, штаб II Подільського корпусу, продовольчий комітет, продовольчу управу, військово-продовольчий комітет та ін. У місті діяло 5 банків, 13 навчальних закладів, 10 готелів [8, с. 30]. Водночас, більшовик О. Снегов (1898–1989) згадував:

«Місто Вінниця... відрізнялося від багатьох інших районів країни мало розвинутою промисловістю і нечисленністю робітничого класу. В період першої

імперіалістичної війни в місті налічувалось лише близько двох тисяч робітників. Місцева промисловість мала кустарно-ремісничий характер. В середньому на кожне промислове підприємство припадало 8 робітників. Найбільш значними підприємствами міста були фабрика «Яструб»... і завод «Молот»..., де налічувалось по кілька сот чоловік» [61, с. 471].

Попри це, за спогадами українського політика В. Приходька (1886–1982)

«[Вінниця] знаходилася в центрі Поділля; в центрі цукрової промисловості, на шляху Київ-Одеса й швидким темпом розбудовувалась і розросталась. До того ж, вона мала кілька літ підряд дуже енергійного міського голову Оводова, а мрією й амбіцією його було зробити молоду Вінницю губерньським центром...» [38, с. 126].

Вінниця була поліетнічним містом, що відбивав склад її управлінських структур. Самоврядний інститут Вінниці, за спогадами місцевого польського діяча Я. Лозовського (1886–1980), «мав явний лівий ухил і виявився демократичним у смислі участі у владі всіх національностей. Євреї завжди пильно зайняті торгівлею, менш помітні в органах влади. Українці виступали вже явно представляючи маси. Поляки, як фахівці й інтелігенти, грали поважну роль...» [42, с. 102]. Цікаві спогади про загальний вигляд Вінниці залишив український революційний діяч Л. Цегельський (1875–1950):

«Вінниця гарне місто. Ріка Бог перетинає його. Широкий Бог шумить по камінних бовдурах, робить пороги. Просторі вулиці, що ведуть до залізничного двірця, висаджені рядами осокорів та плятанів. Кора на них гладка та п'ятниста – темна з ясними жовтими плямами, наче шкіра великого вужа-давуна. Взагалі фльора (рістня) в південній Київщині, на південному Поділлі дише вже дещо Півднем. Кавуни, баклажани, помідори, величезні соняшники, липи, клени, явори, черемхи, тополі, осокори та плятани...» [77, с. 303].

Бурхливі політичні події 1917 – початку 1918 р., помилки державного будівництва політичних сил лівого спрямування в надскладних зовнішніх умовах призвели до кризи УНР, розчарували населення. Відбулася активізація консервативних сил. Провідною

організацією в цьому таборі стали Українська народна громада П. Скоропадського та Спілки хліборобів-власників. Прикметно, що серед лідерів останнього був вінницький громадсько-політичний діяч граф Д. Ф. Гейден (1862–1926) [37, с. 209–214]. Вінницький окружний суд 22 грудня 1917 р. зареєстрував місцевий осередок Союзу земельних власників Подільської губернії [67, арк. 8 зв.]. У Вінниці він розташовувався за адресою вул. Богдана Хмельницького (нині Миколи Оводова), буд. 12, кв. 8, у приміщенні «Землекультури» [76, арк. 101]. Серед його лідерів були барон А. Маас (1866–1919), граф Ф. Грохольський (1887–1920), службовець Вінницького окружного суду В. Данілов (1884–?) [25, арк. 4–5].

29 квітня 1918 р. українські консерватори здійснили державний переворот і обрали гетьманом Павла Скоропадського. Він проголосив необхідність стабілізації всіх сфер життя країни шляхом створення дієздатної влади, відновлення правопорядку, ринкових відносин, підтримки розвитку культури всіх національностей країни. На з'їзді хліборобів, що обрав гетьманом П. Скоропадського, були присутні, зокрема, граф Гейден і представники вінницького осередку хліборобів А. Маас, В. Данілов.

У Вінниці не було достеменною інформації про політичний переворот у Києві. Телеграфний зв'язок Вінниці і столиці був перерваний. Але деякі громадсько-політичні діячі знали про нього. Зокрема,

саме у день гетьманського перевороту у Київ приїхав голова Подільської губернської народної управи В. Приходько. В умовах локальних сутичок між прихильниками Центральної Ради і гетьмана, Приходько не затримався в столиці, політичні події в якій оцінив негативно [53, с. 260–261].

Населення Вінниччини до зміни влади поставилося неоднозначно. Активних виступів проти неї не було, оскільки гарантом її функціонування виступили окупаційні війська Німеччини та Австро-Угорщини. Зокрема, на Поділлі розташовувався 25-й корпус 2-ї Східної австро-угорської армії зі штабом у Жмеринці. На Вінниччині перебували 19-й гонведний полк і 310-й полк. Комендантами Вінниці згадуються полковники Горошкевич [62, с. 111], Інґлер [71, арк. 96–96 зв.], Віплінґер [60, №92, 5 сент., с. 1].

Австро-угорські підрозділи були певним стабілізаційним елементом, залучалися до правоохоронних функцій. У травні 1918 р. територію Вінниці було поділено на 11 округів. Поряд з українськими правоохоронцями в кожен округ направлено 40 австро-угорських солдат [7, с. 74]. 20 травня 1918 р. Вінницька міська міліція і австрійські підрозділи здійснили облаву на Замості, в результаті якої було затримано 60 осіб, в яких вилучили значну кількість зброї і великі суми грошей [15, арк. 214–215; 7, с. 74]. Разом з тим, порядок австро-угорські підрозділи підтримували доволі жорсткими методами. Так, з 22 травня 1918 р.

569. Делегати від Подільської губернії на Всеукраїнському з'їзді хліборобів разом із гетьманом Павлом Скоропадським, 29 квітня 1918 р.

у випадку дій, спрямованих проти австро-угорських підрозділів, юрисдикція їх військово-польових судів поширювалася на українських громадян.

Більшість політичних сил, які належали до різних партій соціалістичного спрямування, не підтримали нову владу. Будучи представленими в органах самоврядування, вони ініціювали прийняття протестів щодо встановлення гетьманату. 7 травня Вінницька міська дума (голова І. Слущкий) засудила гетьманський переворот [21, арк. 91 зв.]. На протигетьманське повстання відразу взяли курс члени РСДРП(б), які в червні 1918 р. створили Подільський губернський революційний комітет [4, с. 152]. З іншого боку, 12 травня у Вінниці підтримку владі висловив з'їзд губернської спілки земельних власників [60, №1, 15 мая, с. 1]. 7 липня 1918 р. ситуативну політику щодо гетьманату ухвалили здійснювати представники польської громади Поділля на з'їзді у Вінниці (голова проводу – С. Стемповський (1870–1952) [43, с. 166].

Першочерговим завданням гетьманської влади було формування нової системи управління. Під час цього процесу був ліквідований інститут губернських і повітових комісарів і запроваджено посади відповідних старост. До їхньої компетенції у травні–серпні 1918 р. було віднесено всю повноту влади в регіонах.

Структури військової влади гетьманат не змінював. Продовжила діяти Вінницька повітова комендатура на чолі з підпоручиком М. Савицьким [62, с. 169]. Загалом, у Вінниці розташовувалися такі військові частини: у Кримських казармах – авіаційний дивізіон, 1-ша і 2-га охоронні сотні, 3-я зведена кінна сотня, Штаб Військового суду, самохідна рота, VII панцерний дивізіон, ремонтно-кінна комісія, інтендантський речовий склад колишньої VII армії, дезинфекційний загін,

військова мукомельня, інтендантська хлібопекарня, продовольчий гамазей, військовий шпиталь, речова базисна комора; в гарматних казармах – 12-й мортирний гарматний дивізіон, центральний склад; у будинку графа Гейдена – Штаб Подільського корпусу; у будинку О. Новицького по вул. Олександрівській (нині проспект Коцюбинського) – II Подільська гарматна бригада, Вінницький повітовий військовий начальник; в казармах 3-го саперного батальйону – 3-й інженерний курінь; у будинку Ратієва – ремонтна кінна комісія; у Мурах – комісії по збиранню інтендантського майна та по збиранню інженерного майна; в будинку по вул. Соборній (тепер вул. Митр. Петра Могили) – ліквідаційна комісія, у колишньому народному шпиталі – рушнична майстерня та ін. [14, арк. 73–73 зв.].

Певні кадрові ускладнення виникли у формуванні повітового старостату на Вінниччині. Від посади старости відмовився відомий земський діяч, член партії кадетів П. Ренненкамф, а також старший лікар інфекційного відділення Жмеринської лікарні А. Левченко [60, №2. 16 мая, с. 1, №5, 19 мая; 73, арк. 1, 4, 9]. За рекомендацією Д. Ф. Гейдена [59, с. 144], вінницьким повітовим старостою 29 травня 1918 р. був призначений П. Гусаков, який 8 червня вступив на посаду. Пилип Миколайович Гусаков (1873–?) родився в купецькій родині у с. Арсеньєвка Брацлавського повіту, закінчив Немирівську чоловічу гімназію, Єлисаветградське кавалерійське училище. У 1891–1918 рр. служив у російській армії. Вийшов у відставку у чині підполковника. Гусаков був великим поміщиком, зокрема, володів маєтком в с. Бохониках Вінницького повіту (820 десятин землі) [73, арк. 52–52 зв.]. Він поділяв консервативні погляди, прагнув до встановлення порядку і відновлення приватної власності, виступав проти ідей «народовладдя і виборного начала», не приховував своїх проросійських симпатій та українофобії [45, с. 9].

З перших днів діяльності П. Гусаков прагнув стабілізувати ситуацію в регіоні шляхом посилення контролю над життям громадян, відновлення права приватної власності, обеззброєння населення. У своїх діях Гусаков опирався на новий правоохоронний орган. 18 травня 1918 р. було ухвалено закон про скасування міліції та створення Державної варти, підпорядкованої міністерст-

570. Миколаївський проспект (нині вул. Соборна). Поштівка, близько 1914 р.

ву внутрішніх справ. У Вінниці варту очолив колишній поліцейський С. Мончинський, у повіті – колишній ісправник Є. Вітович [72, арк. 30–31]. В Державній варті повіту працювало 619 осіб, у Вінниці – 245 осіб [19, арк. 239; 15, арк. 334]. Часто у правоохоронних заходах варта співпрацювала з австро-угорськими підрозділами.

Державна варта виконувала функції кримінальної та політичної поліції. Об'єктом її посиленої уваги стали ліворадикальні партії. 15 червня 1918 р. Гусаков повідомив губернського старосту С. Кисельова, що 12 червня вартою у міській друкарні знайдено чотири мішки з брошурою В. Леніна «Більшовики про землю». Друкарі – І. Н. та Я. Н. Лейбельмани – були ув'язнені за зберігання і розповсюдження більшовицької літератури. Але 14 липня їх звільнив судовий слідчий [69, арк. 89, 104 зв.].

Репресії торкнулися і українських діячів, значна частина яких належали до партій українських есерів та соціал-демократів. 23 червня 1918 р. були арештовані кооператор, голова правління Подільського Союзбанку П. Ведибіда (1891–1971), колишні секретар Подільської губернської земельної управи С. Мельниченко і голова губернської земельної комісії Владімірцов [27, арк. 22, 35, 42], дещо згодом – колишні члени Вінницької ради П. Бунт, Д. Кошмак та М. Козоріс – учитель курсів українознавства [35, с. 134]. Лише за підтримки впливових київських діячів, які зверталися навіть до гетьмана, вдалося добитися звільнення П. Ведибіди.

Складними залишалися відносини місцевої влади з органами самоврядування. Щоб спрямувати земства і міські самоуправління на вирішення господарських і культурницьких справ, для перевірки діяльності цих органів, обраних ще за Тимчасового уряду, 8 червня 1918 р. утворювалися ревізійні комісії. У випадку виявлення протиправної діяльності органів самоврядування, комісії мали право усувати правопорушників від справ, повідомляючи про це судові органи. Вінницька міська ревізійна комісія з 24 липня до 15 жовтня 1918 р. вона не виявила суттєвих порушень закону працівниками самоврядування, але негативно оцінила діяльність постреволуційної думи [75, арк. 1–2].

Конфлікти старости з органами самоврядування призвели до того, що іноді навіть конструктивні пропозиції влади не реалізовувалися. 8 серпня 1918 р. П. Гусаков звернувся до міського голови з приводу освітлення вулиць ліхтарями [73, арк. 46], проте дума не виділила необхідні кошти [15, арк. 258 зв.].

Економічна ситуація на Вінниччині залишалася непростю. За часів гетьманату у Вінниці зареєстровано більше 1000 безробітних [24, арк. 136]. Однак, відновлення приватної власності, відносна стабільність

дещо покращили господарське життя. За спогадами командира II Подільського корпусу П. Єрошевича:

«Життя пробивалось усе більш жваво: поодчинялись крамниці, понаїхали купці, переважно з Австрії, понавозили вина, делікатесів, річей роскоші; фабрики, млини почали свою роботу; великий базар відбувався щотижня...» [33].

За даними міського самоврядування, серед промислових підприємств Вінниці було 8 друкарень (Пойлішера, Балмазія, Вайсберга, Шерра, Осінського, міська, Файнгольда, Гойхберга), 6 дереворізних заводів (Нижніх, Мінца, два Гейлера, Гофмана, Мар'яновського), столярна майстерня Тихонова, 4 механічні заводи (дротяно-волоочильний Усятинського, підковний Грохольського, машинобудівні Львовича і Камраша), 6 цегельних заводів (спадкоємців Мар'яновського, І. Л. Мар'яновського і А. Б. Файгенбаума, Розенштейна і Мучника, В. Мар'яновського, Бліндера, Грохольського), 6 шкіряних заводів (Гордзівського, Клейнерта, Шапіро, Лезніка, посадкова майстерня Неймарка, посадкова майстерня Н. Барана), 8 млинів (Котляра, Каліхмана, Фашера, Шварца, Мар'яновського, Львовича, Гробмана, Котляра, Діхеля), винокурний завод (Каліхмана і Купчіка), 2 пивоварні заводи (Вахневських, Фучека), 2 тютюнові фабрики (Зільберштейна, Махорочна – Дунаєвського і Каракіса), цигарковий майстерні (товариства «Уньонь»), 3 макаронні фабрики (Райза, Котляра, Раздольського), маслобійний завод Котляра, сірникова фабрика Роотса и К^о, суперфосфатний завод, склад-елеватор з очищення цукрового насіння, міська електрична станція, міський водогін, 2 миловарні заводи (Фудими, Лернера) [14, арк. 114–114 зв.].

У Вінниці також активно діяв Подільський союз кредитних і ощадно-позичкових товариств (Подільський Союзбанк), головою правління якого був П. Ведибіда. Засновувалися й нові підприємства і організації: «Вінницьке кредитне і торговельно-промислове на паях товариство» (липень 1918 р.), II союз пекарів (серпень) [35, с. 134]. Кооператори О. Базилевич, П. Ведибіда, В. Мачушенко, А. Герасименко та інші подали 10 жовтня 1918 р. до Вінницького окружного суду на реєстрацію статут «Товариства українців Поділля». Воно мало на меті «охорону інтересів визволеного Українського народу» шляхом заснування кооперативів, ідалень, бібліотек, читалень тощо [36, с. 28–29]. Влада з підозрою ставилася до діяльності кооператорів, переважна більшість яких належали до українських соціалістичних партій. Так, Подільський Союзбанк влада звинуватила у невиконанні поставок для російської армії у 1915–1917 рр. на суму 1 325 453 крб. Також було зроблено спробу рекувізувати приміщення цього банку [54, с. 207, 204]. На

думку науковця В. Рекрута, у доведенні Союзбанку до банкрутства були зацікавлені його конкуренти, які користувалися підтримкою влади – Вінницьке товариство службовців Державного банку, Вінницьке купецьке товариство, Вінницький громадський банк та інші приватні структури [55, с. 338].

Прикметно, що начальник місткової міліції повідомив губернського старосту 11 червня 1918 р.:

«...на фабриках і заводах і в торгових підприємствах м. Вінниці правопорушень господарів з робітниками і службовцями, а також і звільнення їх без будь-яких причин не було» [68, арк. 7].

Навіть під час Всеукраїнського страйку залізничників (17 липня – 2 серпня 1918 р.) вінницькі залізничники не страйкували [60, №54, 20 июля, с. 1, №61, 28 июля, с. 1]. Втім, через дії страйкарів у Козятині і Жмеринці рух потягів на вінницькій станції суттєво зменшився.

Економічне становище Вінницької міської громади було складним, характеризувалося значними заборгованостями. Це вело до збільшення або запровадження різних міських зборів. 11 липня 1918 р. дума ухвалила збільшити міський збір. Також існував міський збір на велосипеди і автомобілі [60, №50, 16 июля, с. 1–2].

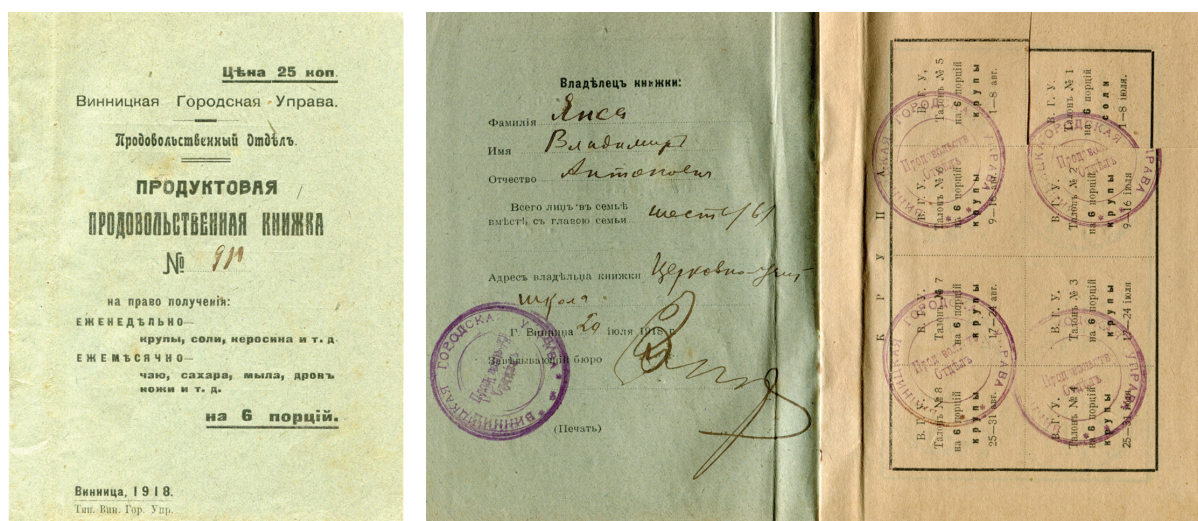
З огляду на економічний потенціал міста і сплату податків (зокрема, на 1918 р. вінничани мали сплатити 363 729,76 крб. міського збору, 373 110,96 крб. земського повітового збору, 63 842,05 крб. земського губернського збору [14, арк. 120]), 8 серпня 1918 р. міська дума ухвалила рішення виступити перед Міністерством внутрішніх справ з ініціативою виділення Вінниці в окрему земську одиницю [14, арк. 22]. Але у зв'язку з падінням гетьманського ре-

жиму питання розв'язано не було. Із економічних заходів міського самоврядування варто відзначити встановлення 27 червня 1918 р. Вінницькою думою у торговельно-промислових закладах 8-годинного робочого дня, а також святкового відпочинку для їхніх працівників.

Влітку 1918 р. вінницьке міське самоврядування значну увагу приділяло розв'язанню продовольчої проблеми, про гостроту якої свідчить наявність у той час хлібних карток, яких на 22 липня було роздано 30 тис. [60, №57, 24 июля, с. 1]. Розроблено систему відповідних заходів, зокрема Вінницька міська управа почала закупівлю борошна у маєтках землевласників повіту для потреб населення і змогла придбати борошно з маєтків графа Д. Гейдена за вигідною ціною – 20 коп. за пуд, в той час, як ринкова вартість коливалася в межах 25–30 коп. [59, с. 146–147]. Також управа уклала угоду з О. Фозелем – уповноваженим по закупівлі худоби і коней у Волинській і Подільській губерніях щодо відповідних поставок місту. Продукцію тваринництва, як і борошно, реалізовували за посередництвом місцевих кооперативів [60, №54, 20 июля, с. 1, №61, 28 июля, с. 1].

З одним із наслідків продовольчої проблеми – спекуляцією продуктами харчування та предметами першої необхідності активно боролася адміністрація. З цією метою у Вінниці 18 липня 1918 р. була створена Тимчасова комісія для боротьби зі спекуляцією під головуванням П. Гусакова. Вінницька газета «Слово Поділля» неодноразово публікувала замітки про боротьбу Державної варти із спекулянтами, зокрема, конфіскації у них різних товарів.

Серед інших проблем міста необхідно згадати реквізиції приміщень. Тут відзначились насамперед

571. Продуктова продовольча книжка завідувача Вінницької церковно-вчительської школи отця Володимира Янси, видана Вінницькою міською управою 1918 р.

австро-угорські підрозділи, які часто займали навіть будови навчальних закладів. Австро-угорське командування претендувало також на майно, що належало органам вінницького повітового земського самоврядування. Зокрема, була поставлена вимога про передачу лікарні ім. М. Пирогова під австро-угорський шпиталь. Для жителів Вінниці пропонувались досить вигідні умови: виділення 80 ліжок і безкоштовне лікування, встановлення австро-угорськими військовими власного обладнання і майна, запрошення кращих спеціалістів із Відня. У перспективі планувалось перетворити лікарню на медичний центр Поділля.

Незважаючи на матеріальні вигоди, вінницька повітова земська управа відмовилась від цієї пропозиції. Боротьба між австро-угорським командуванням і земством продовжувалась близько місяця. Член управи П. Ординський зустрічався з цього приводу з уповноваженим України при австро-угорському командуванні С. Гербелем, голова управи Й. Лозинський звертався до міністерства, однак питання було вирішено на користь передачі лікарні в тимчасове користування австро-угорській армії [78, с. 277–278]. Загалом, австро-угорські війська виступали важливим чинником економічного життя Вінниччини. З одного боку, вони привнесли відносну стабільність, але, з іншого, економічна політика Відня в Україні спрямовувалась на забезпечення інтересів своєї країни. Це підтверджує вигідний для Австро-Угорщини курс валют: 1 німецька марка дорівнювала 75 копійкам, австрійська крона – 50 копійкам. Спроби австрійського командування організувати вивіз з України цінної сировини викликали протидію уряду. Так, після того як у Вінниці і в інших містах були організовані пункти скупки ломів кольорових металів, було видано закон про заборону вивозити їх за межі України [78, с. 277]. Але на місцях українська влада не могла протистояти відвертому пограбуванню з боку австрійців. Так, 13 жовтня 1918 р. на фабрику «Яструб» прибули озброєні австрійці з 310-го піхотного полку на чолі з австрійським комендантом Вінниці полковником Інґлером і, обеззброївши українську варту, ревізували приблизно 12 тис. пар чобіт [71, арк. 96–96 зв.].

Попри відносну економічну стабілізацію, політичне життя в місті характеризувалося наростанням опозиційності українських політичних сил щодо влади. Зазначена тенденція спостерігалася по всій Україні. Її політичним результатом стало утворення у Києві Українського національного союзу. У Вінниці в серпні 1918 р. була утворена його філія, президію якої очолив соціал-демократ О. Базилевич [45, с. 22; 19, арк. 248]. Українські партії спочатку прагнули до кадрової українізації гетьманської влади і корекції її політики. Опозицію підтримала більшість українських партій,

переважно лівого спрямування, за винятком КП(б)У. До УНС увійшла і Вчительська спілка, незважаючи на заходи гетьманської влади щодо розвитку української культури. Так, 15 липня – 15 серпня у Вінниці працювали курси українознавства для вчителів середніх та вищих початкових шкіл [64, с. 268], у місті було відкрито I українську гімназію [32, с. 347]. Не всі культурні проекти були реалізовані (наприклад, це стосується постанови думи від 14 травня 1918 р. про відведення будов Мурів під Подільський обласний художньо-промисловий і науковий музей, ухваленої з порушенням процедури [40, с. 246]).

Але, попри заборону різних громадських зборів, влада часто йшла назустріч законним проханням громадян. Активно діяла Вінницька «Просвіта» на чолі з І. Озерянським, працювала Гоголівська бібліотека, яку очолював службовець Вінницького окружного суду Б. Р. Фанстіль (1882–1919) [2, с. 29]. Забезпечувалися права польської та єврейської громад. Так, 6 червня С. Кисельов під особисту відповідальність заступника голови міської думи Ю. Радбіля дозволив провести у Вінниці лекцію Зільберфарба єврейською мовою на тему «Завдання єврейської демократії» [74, арк. 58]. У місті працювало товариство «Польська мацеж школьна на Поділлі», діяли польські навчальні заклади, зокрема торгова гімназія [42, с. 106].

З початком селянського повстання в Могилівському повіті, 19 серпня 1918 р. австро-угорське командування звернулося до мешканців Вінниці із нагадуванням про обов'язок зберігати спокій і лад, повідомляти про агітаторів. На місцевості, де спалахне повстання, буде накладена контрибуція, попереджали австро-угорські військові [10, арк. 194]. Однак, влада зробила ставку на силові методи боротьби з різними опозиціонерами. За наказом Міністра внутрішніх справ місцева влада склала списки працівників революційних соціалістичних партій [70, арк. 1]. 29 серпня 1918 р. у Вінниці повітовий староста заарештував 50 осіб, серед них міського голову А. Фанстіля, голову Вінницької повітової земської управи Й. Лозинського (1859–?) [28, арк. 110], губернського комісара з народної освіти Є. Щирицю (1880–1919). Згадані особи майже відразу були звільнені, але численні безпідставні арешти відомих українських громадських діячів значно підірвали авторитет влади, дезорганізували міське господарське життя.

Арешти 29 серпня 1918 р. торкнулися і представників КП(б)У. Влада затримала у Вінниці керівника більшовиків губернії О. Снегова, очільника повстанських загонів у місті Я. Тимощука та ін. Незважаючи на арешти, більшовики посилювали свою активність, здійснювали антиурядову агітацію та створювали підпільні загани [35, с. 134]. Вже 13 вересня 1918 р.

у Вінниці відбулося засідання Подільського губкому [4, с. 154].

Відзначимо, що в авторитарній гетьманській Україні законними методами захистити свої права було дуже складно. Наприклад, 8 вересня 1918 р. до Вінницького окружного суду надійшла скарга Світозара Михайловича Драгоманова на неправильні дії вінницького повітового старости у справі про конфіскацію деяких «брошур різних авторів і нарисів української соціалістичної програми» і «Листів на Наддніпрянську Україну». У рішенні суду від 13 вересня 1918 р. вказувалося:

«...приймаючи до уваги, що скарги приватних осіб на неправильні дії посадових осіб адміністративного відомства, здійснені в межах їх ведення, не підсудні окружному суду, на основі 1 п. 584 Статуту кримінального судочинства, скаргу С. М. Драгоманова до розгляду не прийняти» [13, арк. 88].

Восени 1918 р. економічне і політичне становище у Вінниці залишалось напруженим. Зокрема, певні проблеми виникли з електростанцією у зв'язку із зношеністю і псуванням устаткування. Міська управа постійно наголошувала на необхідності заощадження електроенергії. 7 жовтня 1918 р. з огляду на послаблення потужності міської електростанції управа ухвалила виключати світло розважальним закладам, театрам, ресторанам, а також урядовим і суспільним установам [73, арк. 44].

Значну небезпеку несла дезорганізація серед австро-угорських підрозділів, що була наслідком поразок монархії Габсбургів на фронтах Першої світової війни. Зокрема, у Вінниці в жовтні 1918 р. австро-угорські солдати на місцевому ринку розпродували цигарки, черевики, інші казенні речі [23, арк. 14]. У зв'язку з нестабільною ситуацією в Одесі, 30 жовтня 1918 р. командування Східної австро-угорської армії, яку очолював А. Краус, переїхало до Вінниці, охорону якої було покладено на 17-й корпус [31, с. 228–229]. Розклад австро-угорського війська та його повернення додому, що супроводжувалися різними правопорушеннями надзвичайно ускладнили становище гетьманської влади [67, арк. 240].

В таких умовах влада активізувала створення загонів самооборони. 5 листопада 1918 р. командир II Подільського корпусу оголосив призов всіх офіцерів російської армії у віці до 45 р. для підтримки ладу у Вінниці. У місті були розклеєні оповіщення із закликом до населення дотримуватися порядку і спокою із попередженням, що виступи «темних елементів» будуть припинятися зброєю [63, с. 329]. Незабаром Вінницю залишило командування 2-ї Східної австро-угорської армії, що виїхало у Рівне. На місце австро-угорських підрозділів гетьманська влада прагнула за-

лучати загони німецьких військ, які почали прибувати до Вінниці. У грудні 1918 р. німецьким комендантом міста був лейтенант Мюллер [58, №2, 10 дек., с. 2].

У процесі створення загонів самооборони у Вінниці поглибився конфлікт української громадськості, представленої у органах самоврядування, з П. Гусаковим. 30 жовтня 1918 р. на засіданні особливої наради при вінницькому повітовому старості, де розглядалося питання оборони міста, голова земської управи Й. Лозинський, у присутності міського голови А. Фанстіля, голови Союзу земельних власників графа Ф. Грохольського, голови Трогово-промислового союзу І. Шварца, висловив недовіру П. Гусакову як очільнику адміністрації та заявив про відмову земської управи брати участь у нараді [73, арк. 39–39 зв.]. Згодом про ці події О. Базилевич так писав до Міністерства внутрішніх справ:

«В останніх часах поручено старостам займатись справою самооборони покликавши до співділу і автономні установи. Пан Гусаков, котрий є головою комісії покликав однак на пораді в цьому ділі лиш поміщиків. Коли голова народньої управи ... спитав його чому він не покликав автономних установ, п. староста відповів: «як мені будуть потрібні від вас гроші, так вас покличу...» [67, арк. 316–317].

У зв'язку з недовірою до старости, самоврядування Вінниці утворило міську добровольчу дружину на чолі з полковником П. Кавтарадзе. Її почали формувати 12 листопада. Згодом на охорону міста вночі відправлялося, зокрема, на Замостя, п'ять парних дозорів [16, арк. 4, 12; 17, арк. 3–3 зв, 6–6 зв.].

Через недовіру громадськості до старости командувач II Подільського корпусу П. Єрошевич 2 листопада телеграфував у Кам'янець-Подільський губернському старості про необхідність його приїзду до Вінниці у справі П. Гусакова. 6 листопада 1918 р. С. Кисельов наголошував П. Гусакову:

«Цілком не поділяючи поведінки представників суспільства і військового командування, які зводять в такий хвилюючий момент ігноруванням Вас особисті рахунки з Вами, я тим не менш не знаходжу виходу, за якого був би можливий необхідний контакт Ваших дій з представниками національного союзу міста і земства і надаю Вам самому знайти ту спільну мову з суспільством, без якої немислима спільна праця, наполегливо необхідна завжди, а тим більше тепер. У протилежному випадку змушений буду просити Міністерство внутрішніх справ передати справу охорони порядку особливо призначеній особі» [73, арк. 50, 53].

8 листопада 1918 р. П. Єрошевич знову звернувся до губернського старости із запитом у справі звільнення П. Гусакова. В цей же день Базилевич, Лозинський і Фанстіль надіслали до Міністерства внутрішніх справ телеграму з проханням про заміну Гусакова [73, арк. 63].

Отримавши всю повноту місцевої влади із запровадженням військового стану в регіоні 8 листопада, П. Єрошевич 12 листопада відсторонив П. Гусакова від виконання обов'язків старости [60, №145, 12 нояб., с. 2; 33]. Після цього П. Єрошевич був викликаний до міністра внутрішніх справ В. Рейнбота. Єрошевич згадував:

«Представившись, я запитав, в якій справі пан міністр запросив мене. – Знаєте, я ещю не совсем харашо гаварю па українські, давайте гаваріть па руські, – і почав крутити; та так хитро, що я не міг зрозуміти, про що й ходить; а він все обвинувачує мене в чомусь... Нарешті Рейнбот випалив: – Ви там что то форміруете. – Це мене розлютило, я скочив з крісла, моя шабля за щось зачепилася, я, притримуючи її лівою рукою, правою вхопився за ефес. Рейнбот вискочив з крісла й перебіг на другий бік столу. – Сформував я старшинську сотню на зарядження військового міністерства, про що доповідав військовому міністру і ось тепер Гетьманові, – майже закричав я. Вхідні двері трохи відчинились і просунулась голова жандарма, але Рейнбот махнув йому рукою і я почув, як вони обидва сходять уділ. Нагло Рейнбот зробив «самую любезную улыбку», яка цілком не гармонізувала з його полискуватими пащючачими очима й сказав: – «Вот відіте, как харашо, что ви приехали: ми погаварілі і дело вияснілось; только я вась очень прашу (усмішка його зробилась ще солодчою), не препятствуйте чтобы палковнік Гусаков снова бил назначен повітовим старостой; его, відіте лі, брат (чи кузин) моеї жени і ему там очень харашо». – В голові у мене промайнула думка: знаю, що не погано, бо хабарі ледве що не з бліх дер. Я сказав, що перешкоджати не буду, і ми попрощались...» [33].

13 листопада 1918 р. Директорія на чолі з лідером УНС В. Винниченком почала повстання проти гетьмана під гаслами відновлення Української Народної Республіки. Начварти (Вінниця) Теленіков доповідав С. Кисельову:

«На південно-західних залізницях йдуть розпорядження комісарів з Козятина і Білої Церкви уряду Петлюри. Повна неясність моменту, хто в цей день уряд. Між Вінницею і Калинівкою південно-західного шляху, за розпорядженням командира 2-го корпусу, підірвані шляхи. Охорона тане в руках зібраного офіцерства...» [67, арк. 352].

Успіху Директорії у Вінниці посприяла й справа Гусакова, який 17 листопада знову приступив до виконання обов'язків повітового старости [73, арк. 66]. До речі, губернський староста виступив проти. 18 листопада 1918 р. він звернувся до міністерства, зокрема, відзначаючи, що П. Гусаков «не відповідає своєму призначенню», є «людиною доволі несамостійною, без будь-якого адміністративного досвіду і службового такту», що «перебуває цілком під впливом начальника варті Вітовича колишнього справника, про моральні якості якого за минулою діяльністю... є самі негативні відгуки». На думку Кисельова, у зв'язку з тим, що Гуса-

ков своєю нетактовною поведінкою протиставив себе всій громадськості і військовій владі, «його перебування у владі для справи є шкідливим» [73, арк. 69].

Організацію повстання у Вінниці Директорія доручила студенту Київського політехнічного університету С. Синявському (1887–1937) – родичу члена президії Вінницької філії УНС, кооператора П. Ведибіди. Він отримав від Директорії завдання «всіма засобами здійснити переворот» [29, арк. 20–21]. Він загітував «серед офіцерських караульних рот і місцевого гайдамацького полку ряд людей з командних верхів, які співчували уряду УНР» і розпочав роззброєння гетьманських структур [29, арк. 20–21]. Газета «Слово Поділля» повідомила про ці події так:

«В 2 г. ночі на 19 листопада повстало українське військо. Біля приміщення воїнського начальника на Замості, державна варта вчинила опір, але після виступу броньовика, здалась. Після цього революційне військо відправилось в місто. Члени національного союзу підписали заклик, з студентами вчительського інституту і 7 офіцерами української армії здійснили арешти добровольців».

Також за повідомленням газети був арештований і доставлений під варту у Вінницьку в'язницю колишній староста Гусаков, який у своєму помешканні відстрілювався від повстанців. Начальники варті Мончинський і Вітович втекли.

«На вулицях..., не дивлячись на сиру погоду, царювало велике пожвавлення. Весь час по місту роз'їжджали автомобілі, кінні загопи тощо. Натовпи народу стояли біля стовпів і читали розклеєні оголошення від Директорії і Вінницького відділення національного союзу» [60, №152, 20 нояб., с. 1].

Дві роти (до 200 осіб), які охороняли місто (казарми 9-го піхотного полку, штаб Подільського корпусу) у ніч на 19 листопада віддали зброю втричі меншим силам повстанців [66, арк. 29]. Один з міністрів Директорії УНР С. Гольдельман згадував:

«Вінниця дуже легко і швидко зробила також «переворот» у себе. Генерал гетьманський, що командував тутешнім «корпусом», який власно складався лише із чорнотенних російських старшин в невеликій кількості, «перейшов» на бік Директорії після того, як його «корпус» був вночі захоплений в клубі за картами, пострілявши трохи на улиці в повітря» [6, с. 12].

Згодом, у Вінницькій в'язниці перебувало 18 офіцерів, зокрема, організатори місцевої офіцерської добровольчої дружини князь Вітгенштейн і Маклаков [66, арк. 11 зв.]. 22 листопада газета «Слово Подоллі» повідомила:

«Комісія по розгляду ступеня вини офіцерів і інших осіб за вчорашній день звільнила 6 осіб офіцерів, що утримувалися в «Ермітажі» [60, №154, 22 нояб., с. 2].

572. Генеральний хорунжий Петро Єрошевич, 1918 р.

Вранці 19 листопада 1918 р. міський голова Вінниці А. Фанстіль отримав від представників Вінницької філії УНС повідомлення про те, що вона від імені Директорії УНР перебирає у свої руки всю владу на Поділлі до призначення відповідної адміністрації. Вінницька філія УНС повідомляла, що адміністративну владу повинні тимчасово взяти колишні комісари Центральної Ради, а там, де їх немає, – голови земських управ, або їхні заступники. Проголошувалося відновлення розформованих гетьманським урядом самоврядувань, наголошувалося на неприпустимості єврейських погромів, грабунків мирного населення, військових складів [35, с. 138].

19 листопада 1918 р. П. Єрошевич телеграфував підлеглим підрозділам корпусу, регіональним відділам Українського національного союзу і органам самоврядування Поділля:

«Згідно наказу Директорії на мене покладено командування усією владою як військовою, так і громадянською [на] Поділлі. Наказую підтримувати на місці лад і спокій і виконувати мої накази» [22, арк. 615].

21 листопада Вінницький УНС призначив губернським комісаром Є. Богуславського [60, №154, 22 нояб., с. 2]. Це було підтверджено 25 листопада наказом по II Подільському корпусу, а першим заступником названий Г. Степура [66, арк. 17]. З 30 листопада 1918 р. як губернський комісар згадується лише Г. Степура [51, №100, 4 груд., с. 1]. Він був затверджений на посаді Директорією УНР 10 грудня 1918 р. [56, Ч. 11, 12 груд., с. 2]. 21–25 листопада

1918 р. губернський комісар Поділля замість звільнених повітових старост призначив комісарів [51, №97, 23 листоп., с. 1; №98, 27 листоп., с. 1; №100, 4 груд., с. 1]. 22 листопада 1918 р. посаду вінницького повітового комісара обійняв працівник земства І. Рижій. Правоохоронні органи у місті та повіті очолили слухачі Вінницького учительського інституту Білий та Тустановський [60, №154, 22 нояб., с. 2].

Жителі Вінниці зробили значний внесок у повалення гетьманського режиму. Командир II корпусу П. Єрошевич 19 листопада 1918 р. направив до війська Директорії збройну частину з Поділля – кулеметну сотню і команду тяжкої гармати [22, арк. 615]. озброєння, майно і продовольство із складів корпусу було задіяне для формування нових повстанських загонів [48, с. 29]. 25 листопада було видано наказ Директорії про мобілізацію [30, Ч. 2, 7 груд., с. 1]. У Вінниці вона була здійснена Я. Гальчевським і надала армії УНР 15 тис. осіб [41, с. 10]. З метою сформування і забезпечення республіканської армії, начальник штабу військ Директорії О. Осецький 30 листопада 1918 р. наказав комісарам УНР здійснити реквізицію 50% наявних грошей у державних банках і скарбницях, платних банках і конторах, з яких – $\frac{3}{4}$ надіслати Директорії, а $\frac{1}{4}$ – лишити «для задоволення потреб мобілізації». Реквізиції повинні були здійснюватися спеціально створеними комісіями під головуванням комісарів з представників земств, суду, двох понятих. Комісії були зобов'язані складати акт про реквізицію грошових сум, примірник якого надсилати Директорії [12, арк. 340 зв.].

Встановлення влади Директорії УНР супроводжувалося ліквідацією гетьманської правоохоронної системи. За наказом П. Єрошевича окружні суди мали припинити переслідування в судовому порядку політичних противників гетьмана П. Скоропадського (22 листопада 1918 р.) [11, арк. 412]. 23 листопада 1918 р. Державну варту перейменовано на Республіканську охорону. Тоді ж замість звільнених гетьманських начальників варту призначено нових керівників місцевих відділів Республіканської охорони [19, арк. 240 а; 26, арк. 7]. 1 грудня 1918 р. Директорія наказала звільнити всіх мирових суддів, призначених за гетьманату [12, арк. 335].

В умовах військових дій проти гетьманської влади, 21 листопада 1918 р. П. Єрошевич повідомив населення Поділля, що в губернії діє військово-політичний суд і що «без всякого милосердя» будуть розстрілюватися грабіжники і злочинці, політичні агітатори та ін. [5, №32, 4 груд., с. 1–2]. 21 листопада 1918 р. губернський комісар Поділля встановив покарання за агітацію проти української республіки: розстріл, арешт до трьох місяців або штраф 3000 крб.

[51, №97, 23 листоп., с. 1]. Водночас Директорія протидіяла спробам селян захопити поміщицькі землі. 21 листопада 1918 р. наказом С. Петлюри, О. Осецького і В. Оскілка в Подільській, Волинській і частині Київської губерніях під загрозою віддання військово-польовому суду заборонялися будь-які дії по самовільному розподілу поміщицьких земель [65, с. 252].

Керівництво УНР також зберегло обмеження певних громадянських прав, запроваджені за гетьманату. Так, 26 листопада 1918 р. подільський губернський комісар видав обов'язкову постанову, якою забороняв «всілякі, навіть службові, зібрання та сходи» [50, с. 124]. Однак втримати соціальну рівновагу було дуже важко. За словами працівників Вінницької міської думи анархія розросталася «по мірі того, як затягується боротьба за владу» [20, арк. 243]. Суспільна напруга збільшувалася й через появу в Україні, і зокрема на Поділлі, військовополонених українців Першої світової війни, а також осіб, висланих на примусові роботи за гетьманату, які прибували з Німеччини і Австро-Угорщини. Чимало з них хворіли на так звану «іспанку». Влада допомагала зазначеним особам. Уповноваженим по допомозі полоненим був старший лікар Вінницького військового лазарету М. Стаховський (1879–1948). На зазначені цілі Національний Союз виділив місту 20 тис. крб. [18, арк. 27].

Перехід на бік повстанців П. Єрошевича «дав Директорії змогу укріпитися у Вінниці і перенести туди на деякий час свій осідок» [32, с. 422]. Після обеззброєння 1–2 грудня 1918 р. у Вінниці німецьких частин [24, арк. 148], у місто в ніч з 3 на 4 грудня переїхала Директорія, яка розміщувалася в готелі «Франсуа» [56, №6, 6 груд., с. 3–4]. У Вінниці Директорія перебувала до 18 грудня 1918 р. [44, с. 201]. 5 грудня 1918 р. при Директорії почала функціонувати Тимчасова Рада завідуючих державними справами як дорадчий орган з усіх справ державно-адміністративного життя [1, с. 192–193]. Рада складалася із 11 відділів, на які покладалася функції міністерств [12, арк. 342]. На низку посад було призначено подільських діячів. Так, завідувачем відділу освіти, тобто тимчасовим міністром освіти УНР, став подільський губернський комісар з народної освіти, викладач Вінницького учительського інституту Ю. Щириця [9, арк. 27]. Відділ хліборобства очолив галичанин, вчитель курсів

українознавства у Вінниці М. Козоріс [46, с. 462–463], судових справ – голова Подільського земства В. Приходько [34, №5. – 21 груд., с. 1], фінансів – член УПСР, кооператор П. Ведибіда [46, с. 308–309].

У Вінниці Директорія УНР здійснила демократичні заходи: постановою від 9 грудня 1918 р. поновила закони Центральної Ради про національно-персональну автономію, про земельну реформу, про 8-годинний робочий день, профспілки [36, с. 28].

Важливою подією у житті міста була Державна нарада УНР 12–14 грудня 1918 р. за участю Директорії, представників політичних партій та громадських організацій, що входили до Українського Національного Союзу. На нараді обговорювалися важливі питання державного та соціально-економічного будівництва, пов'язані із встановленням в Україні нової форми правління. Про дискусії на зазначеній нараді залишив спогади один із лідерів Селянської спілки С. Пилипенко [49].

Систематичне роззброєння німецьких частин підрозділами армії УНР, апогеєм якого була акція 8 грудня 1918 р., змусила німецьке командування 12 грудня у м. Вінниці укласти угоду з Директорією. Згідно угоди, німецьким військам надавався вільний вихід з України, натомість вони зобов'язувалися залишити Київ. Після цієї угоди становище гетьмана стало безнадійним. 14 грудня 1918 р. гетьман П. Скоропадський підписав зречення від влади.

Отже, в гетьманській Україні у Вінниці відбувалися активні політичні та економічні процеси, жваве культурне життя. Однак стабілізувати суспільно-політичну ситуацію гетьманській владі не вдалося. 19 листопада 1918 р. у Вінниці було повалено гетьманську адміністрацію і встановлено владу Директорії УНР. Причини швидкого падіння гетьманату були обумовлені відсутністю в нього достатньої соціальної бази, недоліками силових структур. Провідну роль в поваленні гетьманату у Вінниці відіграла національно свідомо українська інтелігенція, кооператори, військові. Через те, що Поділля було одним з перших регіонів України, де встановилася влада Директорії УНР, та його відносну близькість до Києва, до Вінниці було перенесено осередок Директорії, яка таким чином стала важливим плацдармом в утвердженні влади Другої УНР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Репринтне відтворення видання 1920 р. / В. Винниченко – К.: Вид-во політичної літератури України, 1990. – 542 с.
2. Вінницька обласна універсальна наукова бібліотека в контексті історії та інноваційному поступі сьогодення. – Вінниця, 2007. – 312 с.
3. Воловик В. П. Революційний рух 1918 року на Вінниччині. Хроніка подій за архівними документами (До 80-річчя подій) / В. П. Воловик, О. В. Воловик // Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини. 1998 р.– Вінниця, 1999.– С. 14–17.

4. Воловик В. П. Вінниця в період іноземної воєнної інтервенції та громадянської війни / В. П. Воловик // Вінниця: історичний нарис. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1964. – С. 148–183. – С. 152.
5. Голос подольської церкви. – 1918.
6. Гольдельман С. Листи жидівського соціал-демократа про Україну. Матеріяли до історії українсько-жидівських відносин за часів революції / С. Гольдельман – Відень: Гамойн, 1921. – 80 с.
7. Григорчук П. С. Місто Вінниця в період гетьманату (квітень–грудень 1918 р.) / П. С. Григорчук, О. І. Яременко // Вінниця – 630. Матеріали І Вінниц. наук.-теорет. конф. 1363–1993. – Вінниця, 1993. – С. 72–75.
8. Григорчук П. С. Міське самоврядування Вінниці в 1917–1918 рр. / П. С. Григорчук, О. І. Яременко // Матеріали ІІ історико-краєзнавчої конференції «Вінниччина: минуле і сучасність», присвяченої 50-річчю визволення Вінниччини від німецько-фашистських загарбників. – Вінниця, 1994. – С. 29–32.
9. Державний архів Вінницької області, ф. 54, оп. 1, спр. 86.
10. Там само, ф. 172, оп. 1, т. 2, спр. 18.
11. Там само, ф. 172, оп. 1, т. 2, спр. 293.
12. Там само, ф. 172, оп. 1, т. 2, спр. 299.
13. Там само, ф. 172, оп. 3, т. 10, спр. 225.
14. Там само, ф. 230, оп. 1, спр. 1817.
15. Там само, ф. 230, оп. 3, спр. 49.
16. Там само, ф. 230, оп. 3, спр. 54.
17. Там само, ф. 230, оп. 3, спр. 56.
18. Там само, ф. 230, оп. 3, спр. 58.
19. Там само, ф. 255, оп. 1, спр. 124.
20. Там само, ф. 262, оп. 1, спр. 28.
21. Там само, ф. 262, оп. 1, спр. 29.
22. Там само, ф. 286, оп. 1, спр. 94.
23. Там само, ф. П-138, оп. 6, спр. 72.
24. Там само, ф. П-138, оп. 6, спр. 173.
25. Там само, ф. Р-207, оп. 6, спр. 24.
26. Там само, ф. Р-384, оп. 2, спр. 9.
27. Там само, ф. Р-1543, оп. 1, спр. 2.
28. Там само, ф. Р-1543, оп. 1, спр. 4.
29. Там само, ф. Р-6023, оп. 4, спр. 19049.
30. Дністер. – 1918.
31. Дорнік В. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / В. Дорнік, Г. Касьянов, П. Ліб, Г. Ляйдінгер, А. Міллер, Б. Мусял, В. Расевич. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 544 с.
32. Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 / Д. Дорошенко. – Ужгород: Друкарня «Свободи», 1930. – Т. 2. – 509 с.
33. Єрошевич П. Спогади з часів гетьмана Павла Скоропадського на Україні і повстання народу українського проти влади гетьмана та німців-окупантів / П. Єрошевич // Табор. Воєнно-літературний журнал. – Каліш: Чорномор, 1928. – №9. – С. 57–80.
34. Життя Поділля. – 1918.
35. Завальнюк К. В. Вінниця у добу національно-демократичної революції: 1917–1920 рр. / К. В. Завальнюк // Вінниця: Історичний нарис. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – С. 127–154.
36. Завальнюк К. В. Життя в ім'я України: Іст.-док. повість про життя і діяльність В. С. Мачушенка / К. В. Завальнюк – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 127 с.
37. Завальнюк К. В. Червоний смерч над Поділлям / К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 248 с.
38. Завальнюк О. М. Земства Поділля в добу української революції 1917–1920 рр. / О. М. Завальнюк, В. Б. Стецюк – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 220 с.
39. Календарь-справочна книжка на 1919 рік. – Кам'янець-Подільський: Друкарня Когена і Дунаєвського, 1919. – 120 с.
40. Калитко С. Поділля у період гетьманату 1918 р.: консервативна модель внутрішньополітичної стабілізації / С. Калитко, О. Кравчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія: зб. наук. праць. – Вінниця, 2008. – Вип. 13. – С. 244–251.
41. Коваль Р. Яків Гальчевський: біографія / Р. Коваль // Гальчевський Я. В. З воєнного нотатника. – К.: Діокор, 2006. – С. 7–30.
42. Лазовський Я. Фрагменти спогадів про Вінницю / Я. Лазовський // Вінницький край. – 2006. – №2. – С. 91–106.

43. Лекар А. М. Боротьба за владу в Подільській губернії в добу гетьманату П. Скоропадського / А. М. Лекар // Записки історичного факультету. – Вип. 23. – Одеса: ОНУ ім. І. Мечникова, 2012. – С. 159–185.
44. Лисий А. К. До питання про перебування Директорії в Вінниці у лютому – березні 1919 р. / А. К. Лисий, О. Г. Лойко // Україна: минуле, сьогодні, майбутнє: зб. наукових праць. – К., 1999. – С. 201–207.
45. Лозовий В. С. Поділля в період гетьманату (1918 р.): навчально-методичний посібник / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський: МЕДОБОРИ (ПП Мошак М. І.), 2007. – 36 с.
46. Малюта О. «Просвіта» і Українська Державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / О. Малюта – К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. – 840 с.
47. Нариси історії Вінницької обласної партійної організації / Ю. В. Бабко, М. Л. Бабій, В. Д. Бовкун. – Одеса: Маяк, 1980. – 343 с.
48. Олійник С. В. Боротьба з гетьманським режимом на Поділлі в 1918 р. / С. В. Олійник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції. (22–23 листопада 2007 р.) – Т. 2. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 22–31.
49. Пилипенко С. Ошибка ли? / С. Пилипенко // Комуніст. – 1921. – №115 (410) (28 мая). – С. 2.
50. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 – грудень 1920): документи і матеріали. – Вінниця: Вінницьке книжково-газетне видавництво, 1959. – 488 с.
51. Подільські губернські відомості. – 1918.
52. Попов В. Ж. Між владою та безвладдям: населення українських міст у 1917–1920 рр. / В. Ж. Попов – Донецьк: Східний видавничий дім, 2013. – 608 с.
53. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. / В. Приходько; упоряд. і автори передмови Ю. Легун, О. Кравчук. – Вінниця: Консоль, 2011. – Ч. 2. – 416 с.
54. Рекрут В. П. «З людьми і для людей»: (Дмитро Маркович в українському національно-визвольному русі: кінець XIX – початок XX ст.) / В. П. Рекрут – Вінниця: ПП Балюк, 2006. – 408 с.
55. Рекрут В. П. Політичні репресії влади гетьмана П. Скоропадського проти кооперації Поділля: причини і наслідки / В. П. Рекрут // Вінниччина: минуле і сьогодні: краєзнавчі дослідження. – Вінниця: Консоль, 2013. – С. 332–340.
56. Республіканські вісти. – 1918.
57. Савченко В. А. Павло Скоропадський. Останній гетьман України / В. А. Савченко – Харків: Фоліо, 2008. – 380 с.
58. Свободное слово. – 1918.
59. «Скоропадского я знал с малых лет»: воспоминания графа Д. Ф. Гейдена / Публикацию подготовил к. и. н. А. С. Пученков // Исторический архив. – 2012. – №3. – С. 144–160.
60. Слово Подоліи. – 1918.
61. Снегов О. В. Наше бойове минуле / О. В. Снегов // Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні: зб. спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К.: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1957. – С. 471–488.
62. Східне Поділля в добу Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського (березень 1917–грудень 1918 р.): зб. документів та матеріалів / упоряд. К. Завальнюк, Т. Стецюк. – Вінниця: О. Власюк, 2008. – 208 с.
63. Тимошук О. Охоронний апарат Української Держави (квітень–грудень 1918 р.) / О. Тимошук – Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ, 2000. – 462 с.
64. Україна: Хроніка XX ст.: Рік 1918: довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; упоряд.: А. П. Гриценко, О. Й. Щусь. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – 402 с.
65. Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр.: 3 т. – К.: Політвидав, 1967. – Т. 1. – 472 с.
66. ЦДАК., ф. 419, оп. 1, спр. 7355.
67. ЦДАВОУ, ф. 1216, оп.1, спр. 76.
68. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 17.
69. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 21.
70. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 57.
71. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 63.
72. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 94.
73. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 97.
74. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 139.
75. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 146.
76. Там само, ф. 1793, оп. 1, спр. 153.
77. Цегельський Л. Від легенд до правди. Спомини про події зв'язані з Першим листопадом / Л. Цегельський – Нью Йорк–Філадельфія: Булава, 1960. – 317 с.
78. Яременко О. І. Австро-угорська окупація Вінниці в 1918 р. / О. І. Яременко // Народи світу і Велика війна 1914–1918 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 3–4 квітня 2015 р. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2015. – С. 275–278.